

Література: *Білоус-Гарасевич 2002:* Білоус-Гарасевич М. Богдан Лепкий. Від ювілею до ювілею... / Марія Білоус-Гарасевич. – Івано-Франківськ, 2002. – 39 с.; *Литвиненко 2001:* Литвиненко Т. Історіософська концепція пенталогії Б. Лепкого «Мазепа» та її художня реалізація / Тетяна Литвиненко. – Суми, 2001. – 164 с.; *Лепкий 1991:* Лепкий Б. Мазепа: Трилогія. I. Мотря. – Львів, 1991. – 424 с.; *Лепкий 1991:* Лепкий Б. Мазепа: Трилогія. II. Не вбивай; III. Батурин. – Львів, 1991. – 488 с. *Погребенник 1993:* Погребенник Ф. Богдан Лепкий / Федір Погребенник. – К., 1993 – 63 с.; *Ткачук 2002:* Ткачук О. Наратологічний словник/ Олександр Ткачук. – Тернопіль, 2002. – 173 с.

Надія Білик, доц. (Тернопіль)

ББК 83.3 (4 Укр)

УДК 821.161.2

Повість Богдана Лепкого «Сотниківна»: історико-культурний аспект

У статті на основі архівних джерел та друкованих матеріалів досліджено історичну повість Б. Лепкого «Сотниківна». Встановлено місце письменника в історії української культури.

Ключові слова: Богдан Лепкий, повість, Конотоп, битва, Виговський.

Bilyk N. Bohdan Lepkyi's historical novel «Sotnykivna»: historical-and-cultural aspect

On the basis of the archives documents and published materials Bohdan Lepkyi's historical novel «Sotnykivna» has been investigated in the paper. The place of Lepkyi, as a writer, educator, citizen, in the history of Ukrainian culture has been determined.

Key words: B. Lepkyi, novel, Konotop, battle, J. Vyhovsky.

Богдан Лепкий, на наш погляд, як жодний інший із українських письменників, вплинув на формування національної свідомості українського народу й, разом із тим, української духовності. З цього погляду його історична проза має першорядне значення для окреслення місця митця в тогочасному літературному процесі. Саме завдяки епопеї про гетьмана Івана Мазепу, повістям «Сотниківна», «Вадим», «Крутіж», оповіданню «Орли» Б. Лепкий став найпопулярнішим українським письменником у Галичині в першій половині ХХ ст.

Значна увага дослідників приділяється історичній епопеї Б. Лепкого «Мазепа», про що свідчать студії Т. Литвиненко, Н. Лупак, Н. Білик, ін. Поза колом наукових зацікавлень лепкознавців залишилась повість «Сотниківна». Мета дослідження – проаналізувати історико-культурологічний аспект повісті Б. Лепкого «Сотниківна» та її інсценізацій. Звернення Богдана Лепкого у 1920 – 1930-х рр. до історичної тематики було не випадковим. Розповідаючи про минуле, митець аналізував причини поразки національно-визвольних змагань українців на початку ХХ ст. За словами М. Рудницького, літературний доробок Б. Лепкого «мав відповісти загальнонаціональній потребі після національної катастрофи: бачити перед собою якнайбільше зразків патріотизму, героїства, самопожертви, прикладів державного будівництва» [Рудницький 1992: 30]. Твори митця мали задовольнити нестачу «виховної лектури для народу, що саме вела б його на шлях державотворчого думання», – зазначив В. Лев [Лев 1976: 68], наголосивши на тому, що Б. Лепкий усвідомлював історичний твір як засіб виховання у загалу національної свідомості, патріотичних почуттів, гордості за героїчне минуле свого народу.

Водночас Б. Лепкий як український письменник і патріот мав чітку мету – дати українському читачеві історичні твори, котрі могли б протистояти тоді надзвичайно популярним історичним романам Г. Сенкевича, що «спричинилися до вироблення у польських головах уявлення про українців як бунтівних варварів» [Лисяк-Рудницький 1994 : 424 – 425]. Пишучи прозу на історичні теми, Б. Лепкий усвідомлював, що читачі порівнюватимуть його працю з творами інших авторів, тому його виклад вітчизняної історії був своєрідною відповіддю на публікації, в яких відверто фальсифікували історію України.

В історичних творах відображено погляд митця на складні українсько-польсько-російські взаємини у добу Козаччини. Простудіювавши праці М. Грушевського, М. Костомарова, Д. Дорошенка, В. Липинського, І. Крип'якевича й ін. учених, у тому числі польських та німецьких істориків, Б. Лепкий у творах «Мазепа» (1926 – 29), «Сотниківна» (1927), «Крутіж» (1941) змалював трагічні події XVII – XVIII ст. в історії України. Так, у багатотомній епопеї письменник показав останні роки гетьманування І. Мазепи, його виступ із метою вибороти державну самостійність України від царської Росії і трагічну поразку в цій боротьбі. А в історичних повістях «Сотниківна» та «Крутіж» автор звернувся до доби українського гетьмана І. Виговського, постать якого теж неоднозначно схарактеризована в зарубіжній історіографії через соборницькі переконання цього очільника.

Серед творів згаданого циклу належним чином досі не поцінована повість «Сотниківна», що вперше вийшла в 1927 р. накладом львівського видавництва «Червона калина» в друкарні отців Василіян у Жовкві на Львівщині. Перший наклад книжки було швидко розкуплено, тому автор звернувся з пропозицією про перевидання твору до дирекції видавництва «Просвіти» у Львові, котра окреслювала собі за мету виховання молодого покоління в українському патріотичному дусі. У листі Б. Лепкого від 16 січня 1931 р. читаємо: «Маю на гадці друге видання “Сотниківної”, якої перше видання розійшлося так скоро, як ні одна наша белетристична книжка. Я пропонував «Просвіті» нове видання [...] «Ялинка» (йдеться про збірку творів Б. Лепкого «Під ялинку» (1930). – Н. Б.) видана гарно, і можна сподіватися, що гарно вийшла би й «Сотниківна». Я її справив би і змінив дещо. Гадаю, що гарні ілюстрації зробив би д-р Іванець» [Журавлі повертаються 2001: 429 – 430].

Керівництво «Просвіти» підтримало ідею письменника про передрук повісті, і друге видання її вийшло накладом Товариства у друкарні Видавничої спілки «Діло» в 1931 р. Слід зазначити, що Б. Лепкий не лише вніс окремі виправлення щодо правопису слів у тексті твору, а й опікувався виданням упродовж усього видавничого процесу. Так, у листах до директора видавництва автор не раз просив, «щоб були ласкаві подбати о гарне видання книжки»; це стосувалось і паперу, і друкарського шрифту, і коректи, й ілюстрацій. Зокрема, начерки останніх художник І. Іванець погодив із літератором у травні 1931 р. [Журавлі повертаються 2001 : 430 – 432, 435]. Назву повісті «Сотниківна» доповнює визначення «Історична картина з часів Івана Виговського», що містить часове і тематичне скерування письменника для читача. Хронологічна орієнтація підзаголовка свідчить про прагнення автора чітко вказати на такий складний період в історії України, як доба Руїни, що настала після смерті гетьмана Б. Хмельницького. Гостра криза української державності другої половини XVII ст. була породжена обранням у жовтні 1657 р. на Генеральній козацькій раді в Корсуні повноправним гетьманом І. Виговського (1657–1659), в минулому генерального писаря і найближчого соратника Б. Хмельницького. Ця подія призвела до старшинських міжусобиць, якими московський цар скористався, щоби послабити гетьманську владу й захопити українські землі.

Сюжет повісті «Сотниківна» розгортається на тлі московсько-української війни 1658–1659 рр., викликаній імперською політикою Московії. Остання «хотіла мати Україну тільки як колонію», тому й підтримувала антигетьманські виступи на її території [Мицик а]. Коли ж опозиція почала програвати законно обраному гетьманові І. Виговському, 100-тисячна московська армія навесні 1659 р. перейшла у відкритий наступ, захоплюючи українські міста, винищуючи місцеве населення. Її зупинили завдяки ніжинському полковникові Г. Гуляницькому, який за підтримки міщан витримав у Конотопі двомісячну облогу, що дало змогу І. Виговському виграти час і зібрати велике військо – чисельністю 60 тисяч осіб. На допомогу гетьманові прийшов із 40-тисячною татарською ордою кримський хан Мухамед Гірей IV, який разом із українським союзником вирушив до Конотопа, де мала відбутися вирішальна битва.

На тлі окреслених історичних подій відображено життя родини українського сотника Шелеста, його доньки Олесі, її нареченого Петра, тітки Магдалени, вірних сотникових слуг і мешканців хутора Запорожцева Гірка. У центрі повісті – українська дівчина Олеся, яка втілила волелюбність та гумор козацтва. До красуні сватається московський боярин Кирило Іванович, який, незважаючи на рішучу відмову дівчини, вирішує викрасти її з батьківського дому... Однак любовні перипетії не є першорядними у творі, головна проблема – захист державної незалежності України.

Богдан Лепкий не приховував своєї симпатії до героїні твору, «натури поетично-романтичної, гордої, здатної відстояти свою гідність» [Погребенник 1997 : 688]. Олеся втілила в собі кращі риси українського національного характеру, де домінують ліричність, емоційність, сердечність, прагнення незалежності й особистого щастя, повага до народних звичаїв і традицій, захоплення неповторною красою рідної природи, прив'язаність до землі, шанобливе ставлення до жінки, котра є рівною чоловікові як дружина.

На першій сторінці повісті дівчина постає перед читачем як «українська Псіхе», вбрана у білу вишивану сорочку та «среброглаву» плахту, з повним оберемком «гарного квіття», що було і в подолу, і в косах, «яке, куди не пройшла, сипалося за нею» [Лепкий 2012 : 22]. Польові квіти «з води і з луку», що так зачарували Олесю, служать промовистим символом української природи. Саме під впливом географічного фактора сформувалися такі етнопсихологічні особливості української вдачі, як естетизм світосприйняття, ліризм і сентиментальність.

Своєрідну атмосферу життя того часу створюють змальовані релігійні свята, побутові сцени, народні традиції. Так, «над хутором сотника Шелеста витає цей поважно-радісний настрій, який тільки на Зелені свята буває». Така ідилія була порушена приїздом московського урядника Кирила Івановича. Його портрет подано через деталі одягу, який Олесі здався дивним, беручи до уваги літню спеку: старшина мав «під каптаном лискучу кольчугу, сталеві наколінники, а на голові велику соболеву шапку, дарма, що надворі, хоч вечоріло, духота стояла величезна». У сприйнятті дівчини Кирило нагадував

«ведмедя, що хотів вдавати льва», підкреслювала це й мова гостя, який «говорив поважно, ніби кожне його слово не менше рубля було варте» [Лепкий 2012 : 27 – 28].

Пропозиція царського чиновника одружитися викликала щирий гнів у дівчини, вона сміливо відмовила залицяльникові у вічі. А коханому Петрові звірила душу такими словами: «...за нього не піду, бо він мені не любий і не свій. Будь він і сам царевич, не побіжу за ним, України не кину» [Лепкий 2012 : 33]. Прив'язаність до рідної землі – типова риса вдачі в родині сотника, про що свідчить категорична відповідь Шелеста на сватання урядника: «...я доньки на чужину не дам», «вона зів'яне, якщо вирвати її з рідної хати» [Лепкий 2012: 46].

Іншим було ставлення царського чиновника, для якого «жінка – як верба, де її посадиш, там і росте» [Лепкий 2012: 46]. Сотниківна вразила боярина не тільки своєю вродою, а й поведінкою, незвичною порівняно з «московськими дівчата», які на чужого чоловіка навіть очей підняти не сміли, не те, щоб жартувати з ним. «Там “жінка да убоїться мужа свого”, бо вона його рабиня, щаслива, коли сповнити може всі його бажання. А тут отсей сміливий дівчук дивиться на тебе, як на рівного собі, сміється і жартує, і признати треба, що як заговорить, то не від речі, про все знає і всюди свій цікавий носик устібне» [Лепкий 2012: 49]. Чекаючи на свою жертву, Кирило Іванович не приховував у думках справжнього ставлення до полонянки, котру прийме, «як господин рабиню, як невольницю...», а її доля – «на постоях свого пана розважати» [Лепкий 2012: 93]. Таке «майбутнє», наголосив письменник, очікувало всю Україну в разі втрати державної незалежності.

Повість «Сотниківна» цікава як відображення лепківського погляду на події Руїни. У творі в різних контекстах митець порушив проблему відсутності «згоди» й поваги українського громадянства до державної влади І. Виговського: «Чорний народ на Виговського нарікає, каже... що він шляхтич...»; «Наші попи на ім'я гетьмана моляться у церкві, а поза церквою нишком-тишком доноси на нього шлють»; «...між старшинами єдності нема, булава не одного манить, – безталанний ми народ»; «...як же нам на москалів стати, коли в нас син на батька стає, полковник на гетьмана, сотник на полковника... Згоди в нас, панове, треба, згоди» [Лепкий 2012 : 37 – 40]. Єдиним виходом із політичної кризи, що стала причиною братовбивчої громадянської війни й ворожої окупації, було, на думку автора, об'єднання всіх прошарків населення України навколо державної ідеї, тобто формування політично свідомої української нації. Це проголошено у таких словах Шелеста стосовно козаків: «Завзятий народ... та не політичний» [Лепкий 2012: 44].

Сотник у розмові з тестем підтримує соборницькі прагнення І. Виговського, хоча й усвідомлює всю небезпеку Гадяцького договору з поляками, наслідком чого стала війна з Московією. З їхньої бесіди вперше довідуємося про героїчну оборону Конотопа від наступу стотисячної армії противника, про відмову козаків скласти зброю та визнати підданство цареві.

Наступні події твору пов'язані з Конотопською битвою між московською армією й військами І. Виговського і кримської орди 8 липня (28 червня за ст. ст.) 1659 р., за безпосередньої участі в ній головних героїв повісті – сотника Шелеста, його доньки та її нареченого Петра. «Замало вірити в перемогу України, – казала собі Олеся, – треба й ділом тую віру скріпляти, щоби вона дійсно перемогла» [Лепкий 2012: 122], тому й «рішилася» залишити безпечні стіни монастиря, де переховувалася від нападника, щоб побачити битву. Була це «середа, дня 28 червня за ст. ст.», – зазначив автор «Сотниківни».

У творі детально відображено хронологію історичних подій, починаючи від прибуття козацького війська до перемоги української зброї під Конотопом. У цьому контексті варто навести думки письменника з листа до О. Барвінського: «Історична повість – не історія, а все ж таки не хочеться писати брехні. Але з другого боку, історична правда – це тільки сухі факти, без життєвих переживань. А для повісті важна психологія її героїв, внутрішні переживання; не самі факти, а їхня генеза і перипетії, не еманация, а її джерело» [Журавлі повертаються 2001: 209]. Не відходячи від історичної правди, Лепкий-оповідач змалював події під Конотопом через слова персонажів-очевидців (сивого дідуся й Олесі), котрі як звичайні люди переживають історичні катаклізми серцем. Спробуємо за їхньою допомогою реконструювати битву, що до останнього часу залишалася маловідомою для широкого загалу українців: «Нині буде тут такий бій, якого давно вже не було. Такої сили москалів, як тепер, земля ще наша не видала. І Трубецький, і Пожарський, і Бутурлін, і наш проклятий Безпалый, чорти б йому писк лизали, – кого там нема! Сто тисяч тієї сарани настягалось». [...]

«Бачиш, дитино?» – спитав дідусь.

«Бачу, – відповіла Олеся. – Що це таке?»

«Москалі крізь Сосницю по мості переходять».

Олеся очі туди вп'ялила.

«І багато ж бо їх!» – аж крикнула тривожно.

«Авжеж, що не мало. Тисяч з тридцять, коли не більше. Пожарський половину московської армії з-під Конотопа проти наших двинув».

«А наші де?»

«Наших звідси не видно. Гетьман головні свої сили перед москалями у захисточку доброму заховав, а татари направо до урочища Торговиці пішли».

«Боже ти мій! Звідки тих москалів стільки набралось! Та ж вони наших заллють!»

І дійсно, москалі, крізь Сосницю перейшовши, по широкій долині розливалися... Це Пожарський полчища свої боєвим строєм порядкував, гармати на вигідні позиції підкочував. [...]

«А там, бачиш, дитино, там!» – показував рукою дідусь. – Там наші до мосту підкопуються». [...]

Тисяч кілька козацьких рук землю заступами рили, щоби непомітно для москалів до мосту ровом підступити.

Дідусь підскачів на гілляці, аж гілляка під його чобітьми затріщала.

«Дійдуть! Йй-Богу дійдуть! – кликав, мало з радості в долоні не плескав. – От молодці! Таки діб'ються того, чого хотіли! Скоріш, скоріш, щоби не отямилася Москва!» [...]

«Міст за москалями зруйнують».

«Пощо?»

«Щоб москалі вернуться не могли».

«Ага. Значиться, гетьман їх у западню тягне. Ну, ну! Побачимо, що з того вийде». Незабаром і побачили.

В цей момент, як козаки ровом до мосту під проводом молодшого Гуляницького наближалися, на долині ніби буря звіялася.

Щось загуло, зашуміло, заграло, загуготіло... Це гетьман з кількома тисячами козаків і з кількома польськими хоругвами на армію князя Пожарського, що, перейшовши через Сосницю, до бою готовилася, в божевільному розгоні наскакував. Блистіли шаблі, як крила, маяли рукави ріжноцвітних кунтушів... [...]

Олеся очі повіками накрила, – не могла бачити того, що творилося перед нею.

Може, там, поміж тими вірлами, і її батько, і Петрусь на певну загибель, в обійми смерті своєї летять.

А все ж таки цікавість перемогла. Розплющила зіниці.

Боже ти мій! Невже ж це правда? Невже ж вона від того безнастанного гуку й реву гармат, від того шуму, що мов повинь грізна в долині гуготіла, з ума зійшла! Гетьман перед москалями втік. Перше він, як архистратиг, перед полками своїми летів, а тепер на тилах, як заєць перед хортами, шульгає. Москалі нашим на карках сидять... Щораз більше й більше летить їх наздогін. Щораз дальше й глибше вдаються в долину, відбиваючися від мосту і від тих позицій, які після переходу зайняли були...

А гетьман утікає!

Боже ти мій, це ж сором, це зневага доброго імені козацького! [...]

Аж дідусь заспокоїв її:

«Побачиш, що це підступ, дитино. Кажу тобі – підступ. Гетьман князя Пожарського від мосту відтягає. Глянь лиш, як далеко вже світліший загнався. Пожарський – гаряча голова. Не вдоволиться чим-будь. Він нараз усіх побити хотів би!» [...]

За той час, як москалі під проводом Пожарського збитою лавою рушили на кінницю Виговського, гадаючи, що гетьман не сподівався такої великої московської сили, зжахнувся і соромно втікає, за той час Гуляницький зі своїми людьми тим ровом, який вони так справно й скоро вирили, непомічено до самого мосту відступив.

«Ламайте його! – гукнув. – Хутчіш, хутчіш!»

Кілька сотень кинулися до довгого, доволі кріпко збудованого мосту. Сокирники відрубували балки, теслі зривали поміст... Все те кидали в воду, між палі, так що на ріці виросла гать. За хвилину моста ніби й не було. [...]

І тоді то з п'яти тисяч широких грудей залунав по широкій долині голосний, одчайдушний регіт...

Козаки своєї радості затаїти не вміли...

Пожарський, почувши цей крик на своїх тилах і побачивши за собою козаків, зрозумів підступ. Припинив погоню за гетьманською кіннотою і почав свої полки назад завертати.

Але і гетьман зі своїми теж повернувся.

Вже він не зайцем перед Пожарським утікає, але знов, як архистратиг, на білому коні, перед полками своїми за москалями скаче. Жупан на ньому синій, як те небо над ним, чаплине перо на соболевій шапці, гудзики самоцвітами горять, а в руці, як блискавиця, шабля...

«Наші знов до атаки пішли», – відітхнула Олеся. [...]

Пожарський, побачивши що за ним Виговський знов з тими самими силами, що й перше, жене, пробував зупинити свої полки й прийняти бій. Зупинялися останні лави й робилися першими, налаштувався стрій, артилерія стала знов на козаків палити. Деякі кулі попадали й викликували чималий заколот.

«Ох, дідусю, ох!» – тривожно скрикнула Олеся, бо серце її задрижало о долю своїх лицарів, тих «наших», що перед хвилиною так гарно, мов вірли, летіли.

Але в цей момент вереск, якого вона з роду не чула, наповнив собою всі луки і всі левади, всі поля і гаї, весь краєвид по межі виднокруга. Ніби всі чорти вихопилися з пекла і всі душі грішників, які там каралися і з нестямним вереском на погибель світу йшли.

«Дідусю, а це що?! – крикнула й собі Олеся.

«Не бачиш?» – відповів дідусь. – Татари збоку на ліве московське крило напали. Тут і султан Калга, і мурзи Дзяман-Сайдак, і Шурин-бей тут. Бачиш, як хмарами стріл москалів обсіпають».

І дійсно, ніби рої кусливих джмелів, татари на Москву стріли свої затруті випускали, півколесом ліве їх крило околюючи. А на друге крило напірав Виговський. Хоробрий князь Пожарський не встояв. Даром на породистому коні, не жахаючись ні стрілів татарських, ні козацьких шабель, з одного крила на друге перескакував, порядкуючи, заохочуючи, картаючи. Тридцятитисячна московська армія, з двох боків козаками і татарами, як залізними кліщами, стиснена, стала подаватися назад.

Та не було куди. Гуляницький греблю, яку так дотепно і скоро збудував, в одному місці, якраз проти тилів армії Пожарського, прорвати велів. Відчинилися шлюзи, бухнула вода і повинню по долині розлилася, широко й далеко, кругом. Спереду ворог, козаки й татари, а ззаду другий, ще гірший, бо непередбачений, – повінь. Москалі опинилися в такій халепі, з якої виходу не було. [...]

Не хочеш гинути від козацької шаблі або від татарського списа, так пропадай у тому болоті. Гусли воно, бухтіло, кисло від туловищ людських і кінських, як тісто в діжі. Клекотіло, пищало, скавуліло, аж Олеся вуха пальцями закрила, бо зойків тих і того людського передсмертного скомління слухати не могла. А гетьман останки московських полків у тую пекельну розчину мечем своїм невпинно безпощадно вганяв. [...] Виговський, загнавши москалів у болото і набивши їх та натопивши великі тисячі, кинувся з невеликим відділом за князем Пожарським, котрому все ж таки вдалось вихопитися з того пекла, перебитися з великими стратами крізь козаків і втікати в напрямі Конотопа. Виговський гонив за ним. [...] Нині ви Пожарському за Срібне відплатили. Він там усіх мешканців вирізвав, не жалуючи жінок і дітей, а ви тут тридцять тисяч його війська трупом поклали. Лежать вони в болоті, як снопи на лані, котрий повінь залляла. Ще такого погрому не зазнала Москва» [Лепкий 2012 : 131 – 140].

Наведений уривок з твору Богдана Лепкого містить відомості, вперше подані в таких історіографічних пам'ятках XVII–XVIII ст., як Літопис Самовидця, Літопис Самійла Величка, польські хроніки та ін. джерела [Конотопська битва], тому можна припустити, що письменник скористався ними при роботі над повістю. У підсумках митець наголосив на втратах, яких зазнала московська армія, зокрема назвав серед чисельних полонених таких представників московської знаті, як «син славного Прокопа Ляпунова, і двох Бутурліних, і кількох полковників, і сам князь Пожарський», яких український гетьман «ханові в дарунку відіслав» [Лепкий 2012 : 140].

Російський історик С. Соловйов змушений був визнати, що «цвіт московської кінноти, який відбув щасливі походи 1654 і 1655 рр., загинув у один день... У жалобній одежі вийшов цар Олексій до народу, й жах напав на Москву...» [Цит. за: Мицик б]. Тому Конотопську битву в підколоніальній науці замовчували, а коли й згадували, то фальсифікуючи історичні факти.

Лише з проголошенням незалежності українські історики почали досліджувати одну з найвидатніших перемог української зброї – події 28 червня 1659 р. під Конотопом. Найґрунтовніше ця тема розкрита в працях А. Бульвінського [Бульвінський 1998; Бульвінський 2008] та Ю. Мицика [Мицик 2004]. Останній так описав військову майстерність козаків та їхніх союзників: «Підійшовши до Конотопа, Виговський залишив орду, яка поділилася на дві частини, за р. Соснівкою і половину українського війська. Сам же на чолі решти війська вдарив на царські сили біля переправи через річку. Побачивши нечисленне військо гетьмана, князь Семен Пожарський рушив за ним, а коли воно стало тікати (як виявилось потім, умисне), кинувся навздогін. Коли Пожарський перейшов за втікачами річку, то опинився в пастці біля с. Соснівка. Із засідки з двох боків на його військо вдарили резервні козаки Виговського і орда. Одночасно широко розлилася річка, яку встигли загатити люди Виговського, котрі на додачу зруйнували міст, унеможлививши відступ старим шляхом. [...] Внаслідок Конотопської катастрофи на полі бою полягло 40 тис. царського війська, а 15 тис., в т. ч. 50 воєвод, було взято в полон» [Мицик 2004 : 49]. Таким чином, реконструкція битви відомого вченого співпадає з тим, як змалював її Б. Лепкий у повісті «Сотниківна» ще в 1927 р.

Варто підкреслити, що ідейний зміст історичних творів письменника належно оцінили його сучасники, зокрема молодь. Як зазначив П. Лисяк: «І наш загаль гаряче на ці почини відгукнувся.

Книжки історичного змісту стали в нас найбільш почитною лектурою. Фактом є, що нерідко можна було стрінути сільських хлопців і дівчат на вигоні за товаром при лектурі “Мотрі”, “Батурина”, “Полтави”, “Вадима” та “Сотниківни”» [Лисяк 1943 : 44]. Про популярність «Сотниківни» свідчить і сербський переклад твору, що побачив світ у Белграді в 1930 р., і сценічне опрацювання повісті, котре здійснив український драматург та режисер О. Скалозуб. Однойменна історична п'єса вийшла друком у 1932 р. в коломийській книжковій серії «Бібліотека аматорського театру», яка «стала у великій нагоді нашим самодіяльним драмгурткам» [Коломия й Коломийщина 2008 : 197].

У радянській Україні соборницькі ідеї Б. Лепкого сприйняли як прояв войовничого націоналізму. Повість «Сотниківна» та епопею «Мазепа» В. Державин охарактеризував як «зразок тенденційного перекручування та затушкування історичних подій» [Державин 1930 : 28]. Стаття критика і не могла бути іншою, вона повністю відповідала духу тоталітарної доби, коли боролися з українською ідеєю в будь-якому її прояві. Однак саме це стало приводом для повної заборони імені відомого українського письменника та його творів у радянській Україні на десятки років.

Повернення українському народові спадщини Б. Лепкого, зокрема повісті «Сотниківна», розпочалося з проголошенням незалежності. До цього процесу активно долучилась інтелігенція Тернопілля. Зокрема, варто відзначити подвижницьку працю Б. Мельничука, котрий перший у сучасній Україні перевидав повість «Сотниківна» окремою книгою в Тернополі у 1991 р.; йому ж належить інсценізація твору. Прем'єра постановки (режисер – Я. Бабій) відбулася в червні 1992 р. у Львівському обласному музично-драматичному театрі ім. Ю. Дрогобича, вдруге вистава була представлена на суд глядачів у Рівненському обласному музично-драматичному театрі в 1996 р. Обидві прем'єри набули значного резонансу в літературно-мистецькому житті західного регіону.

На тернопільській сцені «Сотниківна» була зіграна з нагоди 125-річчя від дня народження Б. Лепкого (1997), поставив спектакль режисер Є. Ваврик. У вересні 2005 р. прем'єрою «Сотниківни» порадували актори Копичинецького народного театру ім. Б. Лепкого (режисер – О. Савка); самодіяльні митці показали виставу й на сцені Тернопільського драматичного театру ім. Т. Шевченка, таким чином, прилучившись до популяризації твору серед загалу обласного центру. Одна з цікавих творчих знахідок драматурга – введення в текст п'єси характерного для фольклору образу козака Мамає. Саме завдяки цьому героєві мовна основа твору збагатилася соковитими дотепами, народними приказками, влучними порівняннями.

У рецензії Б. Демківа була відзначена, зокрема, остання сцена вистави, яку Б. Мельничук написав на прохання режисера Я. Бабія [Демків 1997 : 4]. Сотник Шелест благословляє Олесю й Петра такими словами: «...Хай Бог дає вам діточок прекрасних, як сонце ясне. Хай множиться рід козацький батькам на радість, а Україні на славу. Щоб могли ми й надалі всілякого ворога бити. Всіх, хто на нашу землю з лихим наміром прийде, хто забуде, що земля ця споконвіку – наша» [Мельничук 2012: 256]. Вони прозвучали як символічне звернення козацтва до нащадків, котрим випало жити в соборній Україні.

Творчість Богдана Лепкого утверджувала українську національну ідею у свідомості кожного читача, якого митець хотів бачити патріотом, готовим боротися за державну самостійність. Разом із тим, ідея вільної незалежної соборної держави тісно переплетена з іншою провідною думкою твору – ідеєю людинолюбства. Саме в цьому полягає непроміняюча вартість історичної повісті Б. Лепкого «Сотниківна».

Література: *Бульвінський 1998* : Бульвінський А. Конотопська битва 1659 р. // Український історичний журнал. – 1998. – № 3–4; *Бульвінський 2008* : Бульвінський А. Конотопська битва 1659 р. – К., 2008. – 64 с.; *Демків 1997* : Демків Б. «Одна думка – добре, а дві – краще» // Тернопіль вечірній. – 1997. – 23 липня. – С. 4.; *Державин 1930* : Державин В. Історична белетристика Б. Лепкого // Критика. – 1930. – Кн. 5. – С. 27–28; *Журавлі повертаються 2001* : Журавлі повертаються... : З епістолярної спадщини Богдана Лепкого / Упор., авт. передм., прим. і комент. В. Качкан. – Львів: Фенікс, 2001. – 920 с.; *Коломия й Коломийщина 2008* : Коломия й Коломийщина: Збірник споминів і статей про недавнє минуле / Упор. і ред. М. Савчук. – Філядельфія–Коломия, 2008. – Т. II. – 240 с.; *Конотопська битва* : Конотопська битва в різних джерелах // uk.wikisource.org/wiki; *Лев 1976* : Лев В. Богдан Лепкий. 1872–1941. Життя і творчість // Записки НТШ. – Т. СХСІІІ. – Нью-Йорк–Париж–Сідней–Торонто, 1976. – 399 с.; *Лепкий 2012* : Лепкий Богдан. Сотниківна. Історична картина з часів Івана Виговського: повість. Інсценізації О. Скалозуба та Б. Мельничука / упорядкув. та передм. Н. Білик; прим. Н. Білик, Б. Мельничука. – Тернопіль: Богдан, 2012. – 280 с.; *Лисяк 1943* : Лисяк П. Богдан Лепкий як громадянин // Богдан Лепкий. 1872–1941. Зб. у пошану пам'яті поета. – Краків, 1943. – С. 42–46; *Лисяк-Рудницький 1994* : Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: В 2 т. – К., 1994. – Т. 1. – 600 с.; *Мельничук 2012* : Сотниківна. Історична драма з часів Івана Виговського. П'єса Богдана Мельничука за однойменною повістю Богдана Лепкого // Лепкий Богдан. Сотниківна. Історична картина з часів Івана Виговського:

повість. Інцензизації О. Скалозуба та Б. Мельничука / упорядкув. та передм. Н. Білик; прим. Н. Білик, Б. Мельничука. – Тернопіль: Богдан, 2012. – С. 199–256; *Мицик а*: Мицик Ю. Росія замовчувала правду про Конотоп // www.vyshgorod-museum.org.ua; *Мицик б*: Мицик Ю. «Справжні конотопи» // www.memory.gov.ua; *Мицик 2004*: Мицик Ю. Гетьман Іван Виговський. – К., 2004. – 84 с.; *Погребенник 1997*: Погребенник Ф. Післямова // Лепкий Б. Твори: В 2 т. – К.: Наукова думка, 1997. – Т. 2. – С. 684–694; *Рудницький 1992*: Рудницький М. Богдан Лепкий // Слово і час. – 1992. – № 11. – С. 28 – 31.

Билык Н. И. Повесть Богдана Лепкого «Сотныкивна»: историко-культурологический аспект.

В статье на основании архивных источников и печатных материалов изучено историческую повесть Б. Лепкого «Сотныкивна». Рассмотрено роль Лепкого-писателя, воспитателя, гражданина в истории украинской культуры.

Ключевые слова: Б. Лепкий, повесть, Конотоп, битва, И. Выговский.

Боренко В. Б. (Чернівці)

УДК 821.161.2.09

ББК 83.3(4УКР)

Роман-епопея і жанрова своєрідність пенталогії Богдана Лепкого «Мазепа»

У статті розглядаються генологічні аспекти тетралогії Б. Лепкого «Мазепа». Основну увагу приділено з'ясуванню питання про правомірність застосування до твору термінологічного означення «роман-епопея».

Ключові слова: Пенталогія, трилогія, генологічне мислення, роман-епопея, прозовий цикл, повість, велика повість.

The article deals with genological aspects of the B. Lepkiy's tetralogy 'Mazepa'. The focus is on the clarification of the legality of the use of terminological definition of 'epic novel' to the literary work.

Keywords: Pentalogy, trilogy, genre thinking, epic novel', prose cycle, short story, big short story.

Богдан Лепкий належить до тих представників українського письменства, творча спадщина яких з ідеологічних міркувань була штучно вилучена з культурно-мистецького обігу на радянських теренах і упродовж кількох десятиліть залишалася «білою плямою» на мапі національної літератури.

Ситуація кардинально змінилася у добу національного відродження. За два десятиліття незалежності України з'явилося чимало досліджень творчості митця: розвідки Р. Гром'яка, Л. Голомба, М. Жулинського, М. Ільницького, О. Мишанича, Ф. Погребенника, М. Ткачука, Я. Поліщука, Н. Білик-Лисої, Л. Білякович, Г. Заболотної, Т. Литвиненко, Є. Пеленського, В. Соколової та ін. У цих працях було заакцентовано й проблеми, пов'язані з історичною романістикою письменника, у тому числі й з його найбільшим твором – пенталогією (чи трилогією, як визначав її сам автор) «Мазепа».

З-поміж найновіших праць, присвячених вивченню цього знакового доробку Б. Лепкого, найбільше зацікавлення в контексті обраної нами теми становлять розвідки Б. Вальнюк [Вальнюк 1998] і О. Костецької [Костецька 2004], в яких найбільш послідовно аналізуються особливості генологічного мислення митця й жанрової специфіки цього прозового циклу. Однак попри свою ґрунтовність, названі праці не вичерпують усього комплексу проблем, пов'язаних з художньою природою пенталогії «Мазепа», зокрема, не дають відповіді на найпосутніше запитання: наскільки обґрунтованим є вживання сучасними фахівцями терміна роман-епопея для генологічного маркування твору. Невирішеність окресленої проблеми й зумовлює *актуальність* обраної нами теми розвідки.

Мета дослідження полягає у аналізі жанрової специфіки пенталогії «Мазепа» в аспекті правомірності означення твору як роману-епопеї.

Для досягнення мети було поставлено такі завдання: 1) конкретизувати зміст терміна «роман-епопея», уточнити найпосутніші ознаки жанру; 2) з'ясувати наявність ознак роману-епопеї в пенталогії Б. Лепкого «Мазепа» та особливості їх вияву.

Насамперед зазначимо, що в сучасному літературознавстві термін «епопея» має широке й вузьке значення. У широкому, більш загальному розумінні «епопея» – це будь-який твір, що характеризується широтою й масштабністю зображуваних подій, а також «енциклопедичністю». У творах такого формату приватне життя головного героя / героїв показано на широкому тлі суспільного життя епохи, поданого на певному його «тематичному» зрізі.

Водночас термін «епопея» вживається у сучасному літературознавстві як синонім терміна «роман-епопея» (вузьке значення). Як такий, він позначає *самостійний* епічний жанр, що логічно продовжує ланцюжок «оповідання – повість – роман» і характеризується своїми особливими